

ביקורת ספרים

דני פילק ואורי רם (עורכים) שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי
ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2004. 320 עמודים.

תום פסח*

במה עוסק הקובץ החדש של דני פילק ואורי רם? על-פי העמוד האחורי שלו, הנושא הוא "השלכות הגלובליזציה על החברה הישראלית". הכותרת הראשית ("שלטון ההון") מעוררת ציפייה לדיון מרקסיסטי בכוחם הגובר של בעלי ההון, המקומיים והבינלאומיים, בעיצוב מהלכי המדינה.

למעשה, הקובץ הוא הטרוגני הרבה יותר מכפי שכותרתו מרמזת. נושאי הדיון נעים מהדיון התקשורתי בעוני עד מדיניותה של עיריית תל-אביב כלפי מהגרי העבודה; מן הבסיס החברתי של מפא"י בשנות החמישים עד מדיניות השלום הישראלית בשנות התשעים; ממידת הריכוזיות בכלכלה הישראלית עד הוויכוח סביב הפוליטיקה של הזהויות. הקובץ עשיר במידע, ורבים מהמאמרים המופיעים בו הם מבריקים, אך לא תמיד קל לזהות את החוט המקשר ביניהם.

דרך אחת לקרוא את הקובץ היא על בסיס הטענה המועלית במאמרו של דב חנין: "הדיון הסוציולוגי בישראל החל בהתמקדות במרכז שהחמיצה את המתרחש בפריפריה (ראו, למשל, אייזנשטדט, 1967). בשלב השני, הניתוחים החשובים התמקדו דווקא בפריפריה וניתחו את מה שהתרחש בה (למשל, סבירסקי, 1981; ברנשטיין וסבירסקי, 1993). החזרה אל המרכז נעשית כאן מתוך ניסיון להבין את יחסי הגומלין בינו לבין הפריפריה ואת השלכותיהם" (ע' 132).

רוב הכותבים בוחנים את האופן שבו סוכני ה"מרכז" מעצבים פרויקטים של הכלה והדרה ביחס לקבוצות מוחלשות, ואת השלכותיהן של התפתחויות אלה על עיצוב דפוסי אי-שוויון בחברה הישראלית. מכיוון שהמאמרים נכתבו בדרך כלל בראייה היסטורית, התוצאה אינה תיאור חדגוני וחד-צדדי של הפעלת כוח, אלא ניתוח של האופנים שבהם פרויקטים כאלה של הכלה והדרה קמים ושוקעים. דיון כזה מאפשר בחינה של אפשרויות מוחמצות ומבט רענן על התהוותם של דפוסים שנראו אולי בלתי נמנעים.

שני מאמרי הפתיחה, של רם ושל פילק, מתארים את השינויים העוברים על החברה הישראלית בעשורים האחרונים כביטוי ל"גלובליזציה פוסט-פורדיסטית". על-פי רם, מדובר במהלך שמוביליו הם אנשי הון, פרופסיונלים ומנהלים, הנשענים על הממשל האמריקאי. קבוצה זו מחלישה את המדינה ואת העבודה המאורגנת, וכתוצאה מכך מגדילה את הפערים ואת העוני. לדבריו, "אי-שוויון איננו 'תופעה' שהמדינה מתפשת לה מרפא; אי-שוויון הוא תוצאה של מדיניות חברתית יזומה" (ע' 26). בעידן של פרויקטי ויסקונסין למיניהם, המבקשות "לטפל" במובטלים או במערכת החינוך, הערה זו כלל אינה מובנת מאליה.

* אוניברסיטת קליפורניה, ברקלי

דני פילק מתאר במאמרו מהלך דומה במונחים הלקוחים מגראמשי ומספרם של לקלאו ומוף (2005) – "היבור [ארטיקולציה] ניאו ליברלי של שינויים פוסט-פורדיסטיים", כלומר, ברית חברתית ספציפית, המקשרת בין אינטרסים חברתיים, מוסדות ותפיסות עולם שונות. ברית זו מביאה לפירוקה של מדינת הרווחה, מקלה את זרימת ההון ו"מגמישה" את שוק העבודה. כמו קודמו, המאמר מספק תצפית מלמעלה, מפורטת מאוד, על השינויים המתחוללים באזורים שונים של החברה הישראלית. המאמרים הבאים מנסים למפות את הסוכנים העומדים מאחורי השינויים הללו ולהציע כלים להבנת מהלכיהם.

ראשית – בעלי ההון. מאמרו המצוין של דניאל ממן הוא מורה נבוכים קצר ותמציתי למבנה הכלכלה הישראלית העכשווית. ממן מציג את הקבוצות העסקיות השולטות ב"כלכלה הגדולה", ובאמצעות ניתוח השוואתי הוא מראה שמספרן הוא נמוך במיוחד לעומת מדינות אחרות (כלומר מידת הריכוזיות בארץ היא גבוהה מאוד). המאמר סוקר את גלגוליהן של הקבוצות הללו ואת תרומתה של המדינה לגיבושן, למרות הרטוריקה הרווחת על "הגדלת התחרותיות במשק". משפחות עופר, אריסון ודנקנר מוזכרות אולי במדורי הכלכלה שבעיתונות, אך באקדמיה ממעטים לעסוק בהן, גם בקרב הכלכלנים, גם בקרב אנשי מדעי המדינה וגם בקרב הסוציולוגים (אך ראו: ביכלר וניצן, 2001). קשה מאוד להבין את מבנה החברה הישראלית הנוכחית בלי דיון כזה, ובכך טמונה חשיבות עבודתו של ממן.

מאמרו המרתק של גיא בן-פורת בוחן כיצד קהילת העסקים הישראלית ניסתה לקדם פרויקט הגמוני – עיצוב תהליך השלום של אוסלו בהתאם לאינטרסים שלה. בן-פורת מראה כיצד נוצרה שותפות אינטרסים בין בעלי ההון המקומיים סביב חזון "המזרח התיכון החדש". על בסיס ראיונות עם בעלי הון וקטעי עיתונות מן התקופה מראה בן-פורת ש"כוחה הכלכלי של קהילת העסקים העניק לה השפעה פוליטית ישירה במשך שנתיים על מהלכי הממשלה, אבל הוא לא תורגם להשפעה פוליטית רחבה יותר במובנה של הגמוניה" (ע' 194). תהליך השלום שקידמו רבין ופרס הובס בבחירות 1996, למגנת לבם של דני גילרמן, מיכאל שטראוס ודב לאוטמן. בן-פורת מתווה פה נתיב ביניים בין ההתעלמות הרווחת בסוציולוגיה הישראלית מכוחם של בעלי הון להשפיע על מהלכי הממשלה לבין תיאור קבוצה זו ככלי-יכולה. בכך מציג המאמר דוגמה לא שגרתית לכישלוננו (היחסי) של פרויקט הגמוני, למרות עוצמתם הגדולה של הסוכנים שקידמו אותו.¹

כמה מן המאמרים בקובץ מבקשים לתאר פרויקטים הגמוניים מנקודת מבטה של המדינה. על-פי מיכאל שלו, ממלחמת 1967 ועד שנות השמונים עשתה המדינה שימוש ב"משטר פוליטי-כלכלי", שבמסגרתו גילתה מחויבות חזקה כלפי מפעלים בבעלות ממשלתית, כלפי ההסתדרות וכלפי ועדי עובדים חזקים. מחויבויות אלה הביאו את המדינה לידי משבר באמצע שנות השמונים, והיא השיבה לעצמה מידה רבה של אוטונומיה באמצעות צעדים כמו ההתנערות מן ההסתדרות, ביטול הסדרי ההגנה על תוצרת הארץ והקטנת התמיכה בתעשייה הצבאית. רבים מהמהלכים המאוחרים יותר (תהליכי הפרטה וליברליזציה, המיוחסים בדרך כלל להשפעה חיצונית של הגלובליזציה) מפורשים על-ידי שלו כביטוי לרצון זה של המדינה להגדיל את האוטונומיה שלה. כך מתווכח שלו באופן משכנע עם הטענה הרווחת שלפיה גלובליזציה פירושה היעלמותה של המדינה.

1. עם זאת ראוי לזכור שגם המועמד שניצח, בנימין נתניהו, נתמך על-ידי בעלי הון. המאמר אינו מתייחס לקבוצה זו.

מבט אחר על השינויים שעוברת המדינה מציע שלמה סבירסקי, המשווה בין שני חזונו: המודרניזציה והגלובליזציה. חזון המודרניזציה הישן, שקידמה הפקידות הבכירה של מנגנון המדינה, אומנם לא מימש את הבטחת הפיתוח שלו כלפי המזרחים והפלסטינים אזרחי ישראל, אך סבירסקי רואה בו לפחות פוטנציאל אוניברסליסטי, ש"נזנח זמן רב לפני שהגיע לידי השלמה" (ע' 72). במערכת החינוך, לדוגמה, "את מקומה של תנופת הפיתוח האוניברסליסטי תפסה בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים מגמה אליטיסטית מובהקת" (ע' 80). סבירסקי מאפיין את השינוי כמעבר מניצול לייתור – מעבר מגיוסן של אוכלוסיות מוחלשות בידי האליטות אל איבוד עניין בגורלן. במילים אחרות, מדובר פה דווקא בויתור על פרויקט הגמוני וזניחת השותפים הפוטנציאליים לפרויקט כזה.

דב חנין מנסה גם הוא לאתר נקודת מעבר מגיוס לייתור, אך הסוכנת שהוא מתייחס אליה היא מפא"י ההיסטורית. המאמר מבקש לערוך גנאולוגיה של הנתק הנוכחי בין מפלגת העבודה לבין העובדים המזרחים. אומנם חנין אינו הראשון שעוסק בשאלה זו, אך מאמרו מתקדם מעבר לכמה מן ההמשגות השגורות של הנושא: הוא אינו מייצר משוואה בין אשכנזים למזרחים ובין מעמד שולט לנשלט, או מסתפק בגיוני היומרה הסוציאליסטית של תנועת העבודה על עיוורונה ביחס למזרחים ולפלסטינים. על-פי ראייתו של חנין, בתקופת המנדט עשתה מפלגת העבודה ניסיון מטריאלי וסימבולי לפנות אל העובדים היהודים העניים ולהגן עליהם מפני תחרות עם עובדים פלסטינים זולים יותר. בנקודת זמן מסוימת, שהוא מאתר בתחילת שנות החמישים, נפסק הניסיון להכיל את העובדים העניים (שהיו עתה מזרחים), מהלך שהתבטא הן בהסרת האחרייות המטריאלית לקליטתם והן בהתבדלות מהם ברמה הרטורית. חשיבותו של המאמר היא בהצבעה על הבחירה שמכוחה נוצר האי-שוויון הנוכחי – לא כמהלך בלתי נמנע הנובע מהיעדר משאבים, אלא כביטוי של קואליציה חברתית ספציפית שנוצרה באותה תקופה. מתוך הבחירה הזאת אפשר גם ללמוד על אופי היחסים שנוצרו בין עובדים מזרחים לעובדים פלסטינים.

המאמר של ארו צפדיה ואורן יפתחאל מתאר קליטת הגירה יהודית בתנאים אחרים לגמרי. הם מתמקדים בשנות התשעים, שבהם נקלטה ההגירה ממדינות חבר העמים, כך ש"כוחות השוק יפעלו לקידום הפרויקט הלאומי" (ע' 208). בניגוד לשנות החמישים, המדינה לא הפנתה את המהגרים ישירות ליישובי הפריפריה, אך המשכנתאות שהוענקו לרבים מהם היו נמוכות עד כדי כך שמימושן התאפשר רק בפריפריה. הדירות החדשות נבנו אומנם על-ידי קבלנים פרטיים, אך בנייתן הותנתה בערבויות מן המדינה, שגם הן מייצרות "ריבוד חברתי-מרחבי" דומה. באמצעות דוגמות כאלה מתארים צפדיה ויפתחאל במוחשיות רבה את שעתוק היחסים בין המרכז לפריפריה, ואת המשכיותם של דפוסים אלה למרות שינויים דרמטיים כמו תהליכי ההפרטה. הדגש שהם שמים בשוק הדיור ובדפוס המרחבי של האי-שוויון הוא תוספת חשובה למאמרים הקודמים.

לעומת העיסוק המרובה בפרויקטים שמקדמת המדינה, רבקה רייכמן ואדריאנה קמפ מתמקדות דווקא בעיריית תל-אביב-יפו. מאמרן מתאר את עלייתו ונפילתו של "משטר אזרחות עירוני", שהיה אמור לכלול את מהגרי העבודה של העיר תל-אביב. בסוף שנות התשעים ניסה הדרג המקצועי בעיריית תל-אביב לקדם משטר כזה, שיכלול בתוכו את מהגרי העבודה המתגוררים בעיר. זאת בניגוד לניסיונה של המדינה לפטור את עצמה מאחריות כלפי מהגרי העבודה. גישה זו, שנתמכה על-ידי הארגונים הלא-ממשלתיים שקמו

בעיר, נתקלה במדיניות גירוש אלימה שאימצה המדינה משנת 2002. למרות סיומו הפסימי של המאמר, רייכמן וקמפ מבליטות בכל זאת את הצלחתם של העירייה והארגונים הלא-ממשלתיים לנסח מעין אמנה חברתית ביחס למהגרי העבודה, אמנה המתבססת על שיח זכויות האדם הבינלאומי. במקרה זה, דווקא שחקן תת-מדינתי ניסה לנצל משאבים של שיח גלובלי ונתקל בהתנגדות המדינה: שוב מתברר שהמדינה רחוקה מלמצות את תפקידה בעידן הנוכחי.

שחקן תת-מדינתי חשוב אחר, אמצעי התקשורת, נדון במאמרו של אברהם דורון, הבוחן את ייצוגי הדוח השנתי על העוני בישראל. פרסום הדוח מיועד להביא את העוני למרכז תשומת הלב הציבורית, אך דורון מראה בפרוטרוט כיצד הנתונים מוכחשים או שמוטל בהם ספק, וכיצד רבים מאמצעי התקשורת יוצרים דרמטיזציה קצרת טווח סביב הנתונים הללו. התוצאה נוחה מאוד למי שמבקשים להוריד את בעיית העוני מעל סדר היום. דורון מבליט את תלותם של אמצעי התקשורת במידע מזרועות השלטון השונות, לעומת הנגישות המועטת של העניים עצמם לאופן שבו הם מיוצגים.

הספר מסתיים בשני מאמרים מתורגמים: ליאו פאניץ', במאמר מקיף וארכני מעט, מסביר מדוע המדינה היא עדיין זירת המאבק החברתי החשובה ביותר בעידן הגלובליזציה, למרות השמועות על היעלמותה. ננסי פרייזר מנסה לנסח מסגרת משולבת לבחינת מאבקים על הכרה תרבותית לצד מאבקים על חלוקת משאבים כלכליים, כלומר, לשלב בין הפוליטיקה של השמאל "הישן" ו"החדש". הצעתה המפתיעה לשלב בין סוציאליזם לדה-קונסטרוקציה והביקורת שהיא מותחת על ה"רב-תרבותיות של הזרם המרכזי" יעניינו את העוסקים בנושאים אלה.

מה אפשר ללמוד מניסיונם של רוב מאמרי הקובץ "לחזור אל המרכז" ולהבין את יחסי הגומלין בינו לבין הפריפריה? מבחינה תאורטית מעניין להשוות בין האופנים שבהם כל כותב מנסה להמשיג את הפרויקטים שהמרכז בוחר לעסוק בהם: פילק, בן-פורת, צפדיה ויפתחאל ואף חנין (באופן מובלע יותר) נשענים על מושגיו של גראמשי (הגמוניה ובלוקים היסטוריים), ואילו רם, שלו ורייכמן וקמפ מתייחסים ל"משטרים" מסוגים שונים (משטר פוליטי-כלכלי, משטר הצבר ומשטר אזרחות עירוני). "החזונות" שמתאר סבירסקי ו"הגישות האידאולוגיות" המשמרות אינטרסים מסוימים אצל דורון, גם אלה קרובות להמשגות הללו. כל הגישות האלה מבקשות לגשר בין סוכנים חברתיים, רטוריקה וחלוקת משאבים כלכליים ופוליטיים, ובכך לתרום למסמוס הגבולות בין דיון "כלכלי-פוליטי" לדיון "תרבותי". המאמרים המרתקים ביותר, בעיני, מתארים את התהוותם והשתנותם של הפרויקטים שסוכני "המרכז" בוחרים לעסוק בהם על רקע תנאים מקומיים ספציפיים (ולא רק כייבוא חיצוני טהור); לעתים אף מתוארת התהוות הסוכנים החברתיים עצמם (לדוגמה, הברית של מפא"י עם המעמד הבינוני שמתאר חנין), מבלי להניח מראש את קיומם ואת האינטרסים שלהם. המגוון הרחב של התשובות לפרובלמטיקה הזאת הוא אחת מתרומותיו המרכזיות של הספר. לצד טיפולם המפורט של המאמרים בקבוצות המסוימות שהם עוסקים בהן, המבט שהם מציעים הוא לרוב פְּנִיִּים-יהודי. ההתייחסות לפלסטינים אורחי ישראל היא מועטת, וההתייחסות לפלסטינים בשטחים הכבושים נעדרת כמעט לגמרי. בכך משוכפלות כמה מן ההטיות של המבט "הישן" מן המרכז. היה מעניין גם לנסות לפרק, בעקבות המאמר של פרייזר, עוד כמה מן הגבולות בין הדיון "הכלכלי" (חלוקת משאבים בלתי שוויונית) לדיון "התרבותי" (לדוגמה, אידאולוגיה המצדיקה את חלוקת המשאבים הזאת): אומנם שמו של

מרקס כמעט אינו נזכר בקובץ, אך ההפרדה הישנה בין תשתית למבנה על מוסיפה לצורך, תחת שמות אחרים. נוסף על כך, עימות מפורש יותר בין היפותוזות שונות ביחס לגלובליזציה (לדוגמה, חיזוקה או היעלמותה של המדינה, חולשתה או חוזקה של המדינה ביחס לבעלי ההון) היה יכול לתרום רבות להבהרת התמונה העולה מן הנתונים הרבים שבספר. אך אין בכך כדי להפחית מרמתו הגבוהה של הקובץ ומחשיבותו להארת מצבה הנוכחי של החברה הישראלית.

מקורות

- אייזנשטדט, שמואל נח (1967). החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות. ירושלים: מאגנס.
- ביכר, שמעון וניצן, יהונתן (2001). מרווחי מלחמה לדיווידנדים של שלום. ירושלים: כרמל.
- ברנשטיין, דבורה וסבירסקי, שלמה (1993). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל-אביב: ברירות.
- לקלאו, ארנסטו ומוף, שנטל (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית – לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל-אביב: רסלינג.
- סבירסקי, שלמה (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.